

PAPER DETAILS

TITLE: Ünlü Kazak Bilim Adami Çokan Valihanov'a Göre Kazaklarda Tarım Faaliyetleri

AUTHORS: Ayse BULUT,Ayten CAN

PAGES: 608-622

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1788602>

Bulut, A. and A. Can, Kazak Bilim Adamı Çokan Valihanov’a Göre XIX. Yüzyılda Kazaklarda Tarımsal Faaliyetler. International Journal of Life Sciences and Biotechnology, 2021. 4(3): p. 608-622.
DOI: 10.38001/ijlsb.942995

Kazak Bilim Adamı Çokan Valihanov’a Göre XIX. Yüzyılda Kazaklarda Tarımsal Faaliyetler

Ayşe Bulut^{1*} , Ayten Can²

ÖZET

Bir ülkenin ana kaynağı olan tarım, ekonomik kalkınmanın en önemli temel taşlarından biridir. Her toplum için hayati öneme sahip olan tarım sektörü, ekonomik gelişmişliğinde önemli bir unsurdur. Türk Dil Kurumu’nun yayınladığı Türkçe Sözlük’te “bitkisel ve hayvansal ürünlerin üretilmesi, kalite ve verimlerinin yükseltilmesi, uygun koşullarda korunması, işlenip değerlendirilmesi ve pazarlanması, ziraat ve kültür” olarak ifade edilmekte olan tarım, ülke ve toplumun kalkınmasında önemli rol oynamaktadır. Ekonomik sistemin küreselleşmesi, rekabet ortamının yoğunlaşması ve piyasa koşullarının hızlı değişmesi ile giderek daha fazla önem kazanmakta, toplumun sağlığı ve gelişimi üzerinde önemli etkilere sahip olmaktadır. Bu çalışmada Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinin (SSCB) dağılmasından sonra bölgede kurulan milli devletler içerisinde tarım potansiyeli yüksek, işlenebilir toprakların beşte birine sahip, günümüzde tarımsal ürün üreticisi ve ihracatçısı olan Kazakistan’da tarımın XIX. yüzyılda Kazak toplumunda sosyo-ekonomik açıdan önemi üzerinde durulmuştur. Çalışmanın temelini Kazak bilim adamı ünlü Çokan Çingisoviç Valihanov’un birincil kaynak olan *Sobraniye Soçineniy V Piyatı Tomah* adlı ansiklopedik derlemenin birinci cildinde yer alan “*O Hlebopaşestve-Tarım Hakkında*” adlı eseri oluşturmaktadır. Çalışmanın amacı Rus dilinde yazılmış olan bu eserin XIX. yüzyılda tarımın Kazak toplumu üzerindeki sosyo-ekonomik açıdan önemi ve etkilerini analiz etmektir.

MAKALE GEÇMİŞİ

Geliş
26 Mayıs 2021
Kabul
24 Eylül 2021

ANAHTAR KELİMELER

Tarım,
Kazakistan,
tarımsal ekonomi,
Orta Asya Türk
Cumhuriyetleri

¹ Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Bişkek

² Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Aydın

*Corresponding Author: Ayşe Bulut : atunali@adu.edu.tr

Agricultural Activities Of Kazakhs in the 19th Century According To Kazakh Scientist Chokan Valikhanov

ABSTRACT

Agriculture, which is the main resource of a country, is one of the most important cornerstones of economic development. The agricultural sector, which is vital for every society, is also an important element of economic development. Agriculture is expressed in the Turkish Dictionary published by the Turkish Language Institution as "production of plant and animal products, increasing their quality and yield, preserving under appropriate conditions, processing, evaluating and marketing, agriculture and culture". Agriculture plays an important role in the development of the country and society, and it has become more and more important with the globalization of the economic system, the intensification of the competitive environment and the rapid change in market conditions. It has also had significant effects on the health and development of society. In this study, the socio-economic importance of agriculture in the Kazakh society in the 19th century, which has one-fifth of the arable lands with high agricultural potential among the national states established in the region after the collapse of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), and which is also a producer and exporter of agricultural crops today. The basis of the study is Kazakh scientist Çokan Chingisovich Valihanov's work titled "About the Hlebopasth and Agriculture" in the first part of the encyclopedic compilation called Sobraniye Soçiniy V Piyat Tomah. The aim of the study is to analyze the socio-economic importance and effects of agriculture on Kazakh society in the 19th century.

ARTICLE HISTORY

Received
26 May 2021

Accepted
24 September 2021

KEY WORDS

Agriculture,
Kazakhstan,
agricultural
economy, Central
Asian Turkic
Republics

Giriş

Toplumların sağlıklı beslenmesi ve de ekonomik değere sahip olması açısından tarım sektörü, bu güne kadar ülkelerin ekonomik ve sosyal gelişiminde çok önemli görevler üstlenmiştir. Tarım sektörü, gelecekte de bu görevleri üstlenmeye devam edecektir. Rostov'a göre tarımsal faaliyetler, toplumsal yapılanmada öncelikli konumdadır ve geleneksel toplumların temel faaliyetleridir [1]. Tarım, insanların yeryüzünde görüldüğü ilk dönemlerden itibaren yaşanan coğrafyanın toprak yapısına, iklim koşullarına göre değişim göstermektedir. Tarım üretimi, verimliliği, üretimin devamlılığını ve üretilen ürünlerin pazarlanmasını da gerektirdiği için daha önce göçebe bir yaşam süren toplulukların yerleşik hayata geçmesine neden olmuştur. Toplumun gıda ihtiyacını karşılayacak olan tarımsal faaliyetler ülkelerin önemli bir gelir kaynağıdır. Toplumların tarımsal faaliyetlere başlaması, toprağı ekip biçmesi ve ekili alanları terk edemeyeceklerini anlaması sonrasında toprağı bağımlı bir duruma gelmeleri, yani yerleşik hayata geçmeleri hayvancılıkla uğraşan konar-göçer toplulukları da etkilemiştir. Tarım ve hayvancılık ticari faaliyetleri daha da arttırmış, ticari faaliyetler aracılığı ile kültürler arası etkileşim de gelişmiştir. Ticari faaliyetler şehirleşmeyi de beraberinde getirmiş, şehirleşmeyle birlikte sanayileşme ve hizmet sektörü ön plana çıkmış ve

tarımsal faaliyetler geri planda kalmıştır. Bu durum tarımda üretim azalmasına neden olmuştur [2,3].

Henüz sanayileşme hamlesini tamamlayamamış toplumlarda hayvancılık ve toprağın kalitesine göre tarımsal faaliyetler o toplumların gelişmesi için büyük öneme sahiptir. Tarım sadece temel gıda ihtiyaçlarının karşılanmasında değil aynı zamanda sanayi, hayvancılık gibi diğer sektörlerin ham madde ihtiyacını karşılamada da çok önemlidir. Tarımsal ürünlerin artan nüfusun gıda ihtiyacını karşılayamaması gıda fiyatlarında artışı ve dışa bağımlılığı da beraberinde getirmektedir. Tarım toplumlarının gelişmesi, tarımda verimliliğin artışı aynı zamanda tarım sektöründe teknolojik gelişimleri takip edilmesi ve uygulanması ile mümkün olabilir [4,5,6].

Bu çalışmada Orta Asya’da hayvancılıkla uğraşan, yarı göçebe bir toplum olan Kazaklarda XIX. yüzyılda Kazak bilim adamı Çokan Çingisoviç Valihanov’un birincil kaynak³ Sobraniye Soçineniy V Piyatı Tomah adlı ansiklopedik derlemenin birinci cildinde yer alan “O Hlebopaşestve-Tarım Hakkında” adlı Rus dilinde aktardığı eserinde Kazakistan’da tarım ürünlerinin çeşitliliği ve tarımsal ekonominin gelişmesi hakkında verdiği bilgiler analiz edilerek aktarılmıştır.

Kazakistan Hakkında Genel Bilgi

Kazakistan, Avrasya kıtasının derinliklerinde, Orta Asya’da ye alan yüz ölçümü 2 724 900 km² olup Rusya, Çin, Amerika Birleşik Devletleri, Arjantin, Brezilya, Kanada, Hindistan ve Avustralya’dan sonra dünyada dokuzuncu en geniş topraklara sahip bir ülkedir. Toprak genişliği bakımından BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) ülkeleri arasında ikinci sırada yer alan Kazakistan’ın toprakları, Avrupa Birliği’nin 12 ülkesinin toplam yüz ölçümünden daha büyüktür [7]. Yüz ölçümü bakımından oldukça geniş toprak parçasına sahip olan Kazakistan’ın, özellikle kahverengi ve kestane renkli topraklarının durumu ülke için büyük endişe kaynağıdır [8]. Yoğun tarımsal ekonomik faaliyet alanlarında, doğal verimliliğini koruyan kahverengi ve kestane renkli toprakları önemli oranda erozyona uğramıştır. Toprak bozulması, şu anda Kazakistan Cumhuriyeti’nin çevresel, ekonomik ve ulusal güvenliğine tehdit oluşturan en önemli sosyo-ekonomik

³ Kendi döneminde oluşturulmuş kaynaklara *ana kaynak*; dönemine yakın bir zamanda ve dönemin kaynaklarından faydalanılarak meydana getirilmiş olan kaynaklara ise *birinci elden kaynak* denir. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, Tarih Araştırmalarında Usûl. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.

sorunlardan biridir [9]. Kazakistan Cumhuriyeti'nde 90 milyon hektardan fazla erozyona uğramış ve erozyon tehlikesi olan topraklar bulunmaktadır. Ayrıca Akmola, Kostanay, Kuzey Kazakistan, Pavlodar ve Karaganda bölgelerinin koyu kestane topraklarındaki tarım arazilerinde su erozyonu oluşması ve tarım arazilerinde azalma olasılığı oldukça yüksektir [10].

Bölgelerin genişliği ve okyanuslardan uzaklığı, ülkelerin kendine özgü iklim koşullarını belirlemektedir. Kazakistan'ın iklimi, soğuk kışlar ve sıcak yazlar, çöl ve yarı çölden oluşan, eşit olmayan yağış dağılımıyla keskin bir şekilde karasaldir. Kazakistan, ihtiyaç duyduğu su kaynaklarının sadece % 35'ine sahiptir ve topraklarının % 66'sı çölleşmeye maruz kalmaktadır [11].

SSCB'nin dağılmasının ardından BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) içine dahil olan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında, gerek iklim gerekse toprak faktörleri ve tarımsal potansiyelleri bakımından, çok çeşitli farklılıklar bulunmaktadır. Bu ülkeler; tarımsal üretimde genel verim düşüklüğü, gıda tüketiminde dışa bağımlılık, sıcaklık-yağış ilişkilerinin genel elverişsizliği nedeniyle tarımda sulamaya bağımlılık gibi ortak sorunlara sahiptir [12].

Tarım, madencilik endüstrisinden sonra Kazakistan ekonomisinin en önemli sektörlerinden biridir. Genel olarak karasal iklimden kaynaklanan risklere rağmen, dünyanın en büyük 10 tahıl ve un ihracatçısı arasında [13] olan Kazakistan tarımsal üretimin geliştirilmesi için büyük bir potansiyele sahiptir. Ülkenin kuzeyindeki iklim koşulları, buğday, yulaf, arpa ve diğer tahıl mahsullerinin yetiştirilmesini kolaylaştırır ve ayrıca sebze, kavun yetiştiriciliğinin ve bir dizi endüstriyel mahsulün (ayçiçeği, keten, tütünün vb.) yetiştirilmesine olanak tanıyarak Kazakistan ekonomisinin kilit sektörünü oluşturur [14].

Kazakistan'ın doğal koşulları, bitki çeşitliliği, hayvancılığın gelişmesi için önemli bir potansiyele sahiptir. Kazakistan'da insanlar geleneksel olarak koyun, at, deve ve sığır yetiştiriciliği ile uğraşır. Kazakistan'ın güneyinde, dağ eteklerinde ve çok sıcak olan vadilerinde yapay sulama yöntemleri ile meyve ve üzüm yetiştiriciliği yapılabilirken, pamuk, şeker pancarı, sarı tütün, pirinçten yüksek verim elde edilir [15].

Kazaklarda Tarımın Tarihsel Gelişimi

Sulama teknolojisinin geliştirilmesi ve Otrar vahasının sulama ağının iyileştirilmesi VII-IX. yüzyıllarda gerçekleşmiştir. Yazılı kaynaklara göre, bu dönemde Orta Asya ve

Kazakistan topraklarında erken feodal devletler kurulmuştur. Orta Asya'nın yerleşik tarımsal vahalarında Batı Türk Kağanlığı'nın siyasi egemenliğinin kurulması, Orta Asya ve Kazakistan halkları arasındaki ekonomik ve siyasi bağların güçlenmesine katkıda bulunmuştur [16]. Moğol istilalarından etkilenen Kazakistan topraklarında XIII. yüzyılın sonu – XIV. yüzyılın başında (Otrar, Türkistan ve diğerleri) tarım kültürünün ve şehirlerin kademeli bir şekilde ekonomik canlanması ve restorasyonu görülmektedir. Bölgede XIV. yüzyıldan itibaren göçebe ve yarı göçebe sığır yetiştirme ekonomisi gelişmiş, hem Kazak topraklarında hem de Orta Asya'nın diğer ülkeleriyle ticari ilişkiler yeniden kurulmuştur [17].

Yazılı kaynaklara göre, Orta Çağ'ın sonlarında Türkistan, geniş bir tarım bölgesi halinde birleşmiş çok sayıda yerleşim yerinin merkezi olmuştur. Bölge sakinleri tahıl yetiştirmenin yanı sıra sulu tarım ve satış için diğer tarımsal ürünlerin ekimiyle uğraşmışlardır. Timur'un vakıfnamesinde XIV-XV yüzyılların başlangıcına bölgede büyük ekili ve iyi sulanan alanların varlığından söz edilmektedir. İki yüzyıl sonra aynı arazi alanlarında Hoca Ahmed Yesevi Türbesi'ne ait oldukları doğrulanan başka bir belgede Türkistan çevresinde önemli arazi alanlarının sulanmasının yapıldığı, bazı arıkların listelendiği hususunda bilgilere rastlanır. Bu belgede sulu tarım yapılması için oluşturulan Yangıç hendeği, Mir-Karasu hendekleri, Sıgnak ve Çornak, Kara-bulak, Sazat-bulak adlarını taşıyan su kaynaklarıdır. Türkistan bölgesinde sulanan bu topraklarda tahıl ürünlerinden özellikle buğday, arpa ve ayrıca kavun, karpuz, meyve, sebze ve üzüm yetiştirilmiştir [18].

XV-XVIII. yüzyıllarda Kazak Hanlığı bağımsız bir ekonomik, politik, sosyal ve kültürel devlet olarak var olmuştur [19]. XV. yüzyılın sonlarında ve XVI. yüzyılın başlarında, Kazak Hanlığı ekonomik olarak güçlenmiş ve Kazakların etnik topraklarının önemli bir kısmı da dahil olmak üzere bölgesel olarak genişlemiştir. Kazak Hanlığı'nın güçlenmesi ve Kazak Hanlığı'na Uysin, Kanlı, Dulat, Kıpçak, Karluk, Tele, Yama, Oğuz kavimlerinin katılmasıyla Kazak adı Hazar Denizi'nden Altay'a, Sırderya'dan Oral sahasına kadar olan coğrafyada yaşayan Türk kavimlerinin ortak adı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu kavimlerin birleşmesindeki siyasi, sosyal, etnik ve ekonomik faktörlerin yanı sıra ana etken özellikle bölgenin hayvancılığa ve tarıma elverişli arazileri, su kaynakları ve hayvancılık için gerekli olan yaylaklar ve kışlaklardır[20]. Bağımsız bir Kazak Hanlığı'nın kurulması özellikle Kazakistan'ın güneyinde ekonomik ve sosyal

durumun iyileşmesine, tarım ve hayvancılığın gelişmesine de olanak sağlamıştır [21]. Daha sonra Orta Asya bölgesindeki zorlu savaşlar, çekişmeler, nüfusun irili ufaklı göçleri ortamında, Han Kasım yönetiminde, hanlık nüfusu 1 milyon kişiye ulaştı. Kazak nüfusunun hızla arttığı, dolayısıyla artan nüfusun toprak ve otlak ihtiyacından dolayı ilerleyen yıllarda sınırların genişlediği ve XVII. yüzyılın sonlarında neredeyse bugünkü Kazakistan sınırlarına ulaşıldığı bilinmektedir [22]. Nüfusun artması ve daha geniş topraklara ihtiyaç duyulmasını, A. A. Kaufman'a göre: "... tarım sorununun özü, insanların bir sebepten ötürü tahsis edilen arazide sıkışıp kalmasına dayanıyor. İlk, acil ihtiyaç - bu nedenle, köylü topraklarının kullanım hakkını genişletme ihtiyacıydı." [23] diye ifade etmiştir.

Tarihi kaynaklara göre Kazakların 1445-1521 tarihleri arasında yöneticiliğini yapan Kasım Han'ın Kazaklarla ilgili ayrıntılı bir açıklaması bulunmaktadır. Kasım Han Kazakların etnokültürel portresi ile ilgili aktardığı bilgiler XVI. yüzyılın başından XX. yüzyıla kadar birçok tarihi kaynakta da yer almaktadır. Kasım Han'ın, "Biz bozkırın sakinleriyiz; ne ender ne de pahalı şeylere ne de mallara sahibiz, ana servetimiz atlardan oluşur; etleri ve derileri bize en iyi yiyecek ve giyimi sunar ve bizim için en hoş içecek sütleridir ve ondan hazırladığımız olandır (kımız). Toprağımızda bahçe veya bina yok; eğlencemizin yeri sığır otlakları ve at sürüleri ve biz de atların gösterisini hayranlıkla seyretmek için sürülere gidiyoruz." şeklinde ifade ettiği gibi Kazaklar, çoğunlukla et yiyip kımız içen, göçebe bir yaşam tarzı sürdüren ve tarımla uğraşmayan bir halktır [24] diye tanımlanmaktadır. Oysa daha önceki dönemlerde olduğu gibi Orta Çağ'da da Sır Derya'nın alt kesimlerinde yaşayan Kazaklar, esas olarak sığır yetiştiriciliği, sulu tarım ve balıkçılığı birleştiren ilkel yarı yerleşik çiftçilikle uğraşıyorlardı [25].

Çokan Valihanov'un Hayatı ve Çalışmaları

Çingis Han soyundan gelen bir ailenin ferdi olarak 1835 yılında, Rusya İmparatorluğu'na bağlı Batı Sibirya Valiliği sınırları içerisinde yer alan Kuşmurun Bölgesi'nde doğan Çokan Valihanov⁴, Kazakistan tarihi açısından çok önemli bir konumda olup XIX. yüzyılın en seçkin aydını, araştırmacısı, bilim adamı, tarihçi, etnograf ve Kazak

⁴Çokan'ın doğduğu Kuşmurun bölgesi şimdiki Kostanay bölgesi, Cetigöl (Yedigöl) ilçesi, Şöptigöl köyüdür. Aman-Karagay bölgesinin idari merkezi, 1835 yılında Kuşmurun'a taşındı. Bundan dolayı bu bölge idaresi artık Kuşmurun adıyla anılmaya başlandı. Burada Kuşmurun İstihkâmı inşa edildi. Valihanov ailesi de oraya taşındı. 1853'te Batı Sibirya Çarlık İdaresi Genel Valisi'nin emriyle Kuşmurun Bölgesi İdaresi ilga edildi. Onun yerine İşim Nehri kenarındaki Atbasar'da yeni bir idari bölge kuruldu. Böylece Çingis ailesiyle birlikte ata yurdu Sırimbet'e taşındı. (Valihanov, a.g.e., s. 12-13.)

düşünürüdür. Çokan Valihanov Kazak hanlık sülalesine mensup Abılay Han'ın üçüncü kuşaktan torunudur. Kazak Hanlığının 18. hanı olan Abılay Han Rus Egemenliğine girmeyi kabul etmiş, siyasi ve ekonomik olarak Kazak-Rus işbirliğini savunmuştur. [26]. Valihanov'un eğitimi ve fikri hayatının gelişmesinde ailesinin çok büyük etkisi olduğu bilinmektedir. Erken yaşta Arapça okuma ve yazmayı, ayrıca doğu dilleri, coğrafya, tarih, matematik ve karakalem resim yapmayı öğrenmiştir. Babasının bilim insanları, coğrafyacılar, şarkiyatçılar bu çevrenin ileri gelenlerinden oluşan entelektüel çevresi Çokan'ın gelecekteki şahsiyetini etkilemiştir[27].

1847 tarihinde Omsk Askeri Kadet Okulu'na giren burada Rusça, Fransızca, Türkçe, Moğolca, Arapça, Farsça dil derslerinin dışında coğrafya, edebiyat, felsefe, fizik gibi temel bilimlerde de öğrenim görmüştür[28]. Bu okulda F. M. Dostoyevskiy ve S. F. Durov gibi şahsiyetler ile tanışmış ve entelektüel çevresini genişletmiştir. 1853 tarihinde Omsk Askeri Kadet Okulu'nu bitiren Çokan Batı Sibirya Genel Valisi General Gasfort'un emir komutasında görev almış[29], 1855'te General Gasfort'un Kazakistan, Semireçi, Tarbagatay bölgelerine düzeldiği keşif hareketına katılmış, bu sırada Kazak halkının örf adetleri, gelenek-görenekleri, tarihi-edebi varlığı ve dini yaklaşımı hakkında çok geniş kaynaklara ulaşmıştır. Bu sırada derlediği öykü, destan, şiir gibi eserlerden yola çıkarak Rus kamuoyunun ve dünyanın Kazak tarihi ve edebiyatına ilgisi arttıracak makaleler ortaya koymuştur [30]. Ayrıca Kazak, Kırgız coğrafyası, tarihi, örf ve adetleri konularında sözlü edebi eserleri derlemiş 1857 Aladağ Kırgızları alanında yaptığı saha çalışmaları sonunda Manas destanını yazıya aktarmıştır[31]. Özü itibari ile Kırgız ulusal kahramanı Manas'ın şahsiyetinden yola çıkarak Kırgız toplumunun mitolojik evrenini konu edinen Manas Destanı'nın yayınlanması sonrasında [32] Rus Coğrafya Kurumu'nun üyeliğine seçilmiştir. 1858-59 tarihli Kaşgar seyahatinde de önemli veriler toplamış, "Jungarya Tasvirleri", "Tan-Lu" ve "Altışehir Ülkesinin Vaziyeti" adlı makaleleri yazmıştır. Bu makaleler İngilizceye çevrilerek Batılı bilim insanlarının da erişimine açılmıştır[33]. 1860 tarihinde Petersburg'a çağrılan Valihanov burada Genel Kurmay Askeri Hesap Şubesi, Asya Dairesi ve Coğrafya Kurumu'nda çalışmalar yapmış, haritacılık faaliyetlerinin yanı sıra edebi eserleri tetkik etmiştir. 1864 tarihinde Çernyaev'in Evliya Ata Kalesi askeri hareketına katılan Valihanov bu bölgelerin Rusya'ya katılmasının askeri hareket ile değil diplomasi kanalıyla olması gerektiğini düşündüğü ve Çernyaev'in sivillere yönelik davranışlarını onaylamadığı için tepki olarak

Verniy kalesine çekildi, bu nedenle rütbesi düşürülmüştür. Alban boyunun sultanı Tezek'in köyüne yerleşmiş, sultanın kız kardeşi ile evlenmiştir. Yakalandığı akciğer hastalığının neticesinde 1865 tarihinde burada hayata gözlerini yuman Çokan Valihanov[34] 29 yıllık kısa hayatının büyük bir bölümünü Kazak tarihini, edebiyatını, etnografyasını, coğrafyasını ve ülkesinin manevi zenginliklerini incelemeye adanmış ve bu konuda büyük başarılar elde etmiştir. Bunlar Kazak Halk Ağzı Edebiyatı, Kazak Halkının Etnografyası, Kazak Halkının Tarihi, Kırgız Halkının Tarihi, Etnografyası ve Coğrafyası, Doğu Türkistan ve diğer Türk Halkları Hakkındaki çalışmaları olup Orta Asya'daki Türk Halklarının dili, kültürü, tarihi, coğrafyası, yaşam biçimleri gibi konularda önemli bilgiler aktarır.[35].

Valihanov'un ölümünden sonra Rusya Coğrafya Derneği 1867 yılında Valihanov'un eserlerinin bir külliyat halinde yayımlanmasına karar vermiştir. P.P. Semenov ve K.K. Gutkovski derleme çalışmalarına başlamış, fakat Gutkovski'nin ölümü üzerine derleme çalışmasına uzunca bir süre ara verilmiştir. Bu çalışma 1887'de Petersburg Üniversitesi profesörlerinden N. I. Veselovskiy editörlüğünde, Potanin'in desteğiyle tamamlanmıştır. Rusya Coğrafya Derneği'nin süreli yayını olan Araştırma Notları'nın XXIX. cildi *Soçineniya Çokana Çingisoviça Valihanova* adıyla yayımlanmış (Petersburg 1904) ve uzun yıllar Valihanov hakkında temel başvuru kaynağı olmuştur. Büyük bir titizlikle toplanan bilimsel makaleleri, notları, mektupları, elyazmaları ve resim çalışmaları ölümünün 100. yıldönümünde *Sobraniye Soçineniy v Piyatı Tomah* adıyla beş ciltlik bir külliyat halinde yayımlanmıştır. Daha sonra (Alma-Ata 1961-1972), bu külliyat, düzeltmeler ve eklemelerle birlikte Kazak bilim adamı Alkey Margulan tarafından derlenerek 1984-1985'te tekrar basılmıştır. Külliyat'a Valihanov hakkında yapılan bütün çalışmaların toplandığı kapsamlı bir bibliyografya cildi de eklenerek altı cilt halinde *Köp Tomdık Şığarmalar Jinağı* ismiyle Almatı'da 2010 yılında Kazak Türkçesine çevrilip yayımlanmıştır. Yapılan bu çalışmaya kaynak teşkil eden Çokan Valihanov'un Sobraniye Soçineniy v Piyatı Tomah "Tarım Hakkında" adlı eseridir.

Çokan Valihanov'un Sobraniye Soçineniy v Piyatı Tomah "Tarım Hakkında" Adlı Eserinde Kırgız Kaysaklarında Tarımsal Faaliyetler

XIX. yüzyılda Kazaklar arasında gelişen tarım konusunda önemli bilgiler aktaran Kazak bilim adamı, tarihçi, etnograf, folklorcu, seyyah, eğitimci ve oryantalist olan Çokan Valihanov'un Sobraniye Soçineniy v Piyatı Tomah adlı eserinin birinci cildinde yer alan

“Tarım Hakkında” adlı çalışmasında Kazakistan’da tarımsal üretim, ürün çeşitliliği, bu ürünlerin ekimden hasada kadar geçen süreçteki işleyişi konusunda ayrıntılı bilgilere yer vermektedir.

Çokan Valihanov’un bu eserinde Kazakların yaşadığı bölgede toprağın durumu, ekim yöntemleri hakkında bilgiler aktarmaktadır. Toprağın verimliliğini, burada tarım yapmanın kolaylığını anlatmak için “...Toprağın yumuşaklığı, burada Sibirya’da olduğu gibi gerçekten bir saban gerektirmez. Çok küçük bir demir parçası, toprağı gerekli bir derinliğe kadar hasat etmek için (sürmek için) yeterlidir. Saban demiri (uç demiri) tahtadan yapılan saban yerine sağlıklı ve masif bir demir çiviye benzer. Sabanın sadece bir kısmı ağaca tutturulur ve iki boğa tarafından çift sürülür.” ifadelerini kullanmıştır. Ayrıca Sibirya Kazakları tarafından kullanılan çekilir tip sabanları (pullukları) Kırgız-Kaysakları’nın⁵ nasıl kullanacaklarını bilmediklerini ve bu aletlerden korktuklarını eklemiştir. Valihanov Kırgız Kaysakları’nın yaşadığı Büyük Orda’da, çetin kış şartları nedeniyle süt üretimi olmadığından ağırlıklı olarak sütün yerini tutması için darı yetiştirdiklerini, ayrıca son dönemlerde bölgede özellikle Kırgız zenginleri kendi ihtiyaçları için Çin buğdayı ekimi de yaptıklarını aktarmaktadır.

Valihanov’un aktardığına göre Büyük Orda’da ekilebilir tarım XVII. yüzyılın başlarında Canıs boyu atalarından biri olan Baykibil zamanından beri yapılmaktadır. Baykibil akrabalarından kendisine kaçan bir Kalmık’ın yardımıyla Kırgız-Kaysaklar arasında çiftçilik yapmaya ilk başlayan kişidir. Valihanov’un eserinde Büyük Orda halkının anlatımlarına göre, buğday buradaki ekilebilir araziye XVII. yüzyılın başında Kaşgar’dan Kara Kırgızlar (Burut) yoluyla getirilmiştir. Büyük Orda’da XIX. yüzyılda bilinen tohumlar şunlardır: sonbaharda atları beslemek için ekilen buğday, darı, kunak, daha sonra tohumları Çin’den getirilen musyuy⁶, bezelye, arpa, mercimek, keten, mısır (sorgum) ve yine Çin’den ithal edilen susam ekimi yapılmaktadır. Kimi Kırgız-Kaysaklar tarafından çavdar ve pamuk da yetiştirilmeye çalışılmış, ancak bu bitkilerin yetiştirilme denemeleri bölgenin Ağustos ayında bile soğuk olması nedeni ile başarılı olamamıştır.

Kırgız-Kaysaklar’nda ekimden hasata önemli bilgiler aktaran Valihanov özellikle hububat ürünlerinin hasatında hafifçe bükülmüş, daha çok bir bıçağa benzeyen Kaysak

⁵ Kazak tabirinin kullanımının XIV. yüzyıla kadar gittiği tesbit edilmiştir. En erken Rus seyyahları Kazaklar’ı önceleri Kırgız-Kazak (Kaisak) olarak adlandırırken XIX. yüzyıldan itibaren sadece Kırgız kelimesini kullanmışlardır.

⁶ Tahıl, hububat, tarlada yetişen besleyici bir bitki.

orağı kullanıldığını Kaysakların iyi ve yoğun bir ekin hasadı olduğunda, günde en fazla 25-30 demet büyüklüğünde ekin biçebildiğini, hasat edilen ekinlerin tanelerinin saplarından ayırma işleminin önceden sulanan, ezilen ve tekrar kurutulan killi toprak zemin üzerinde yığılan harmanın öküzlerin çektiği döğenlerle yapıldığını, bir Kaysak'ın ekonomik imkânına bağlı olarak, harman yerinde en az altı öküz bulunduğunu belirtmektedir.

Bölgede darı üretiminin de olduğunu Valihanov'un şu sözlerinden anlamaktayız. "...Soğuk ve uzun geçen kış aylarında ailelerin ihtiyacı için ayrılan darı veya diğer tahılların miktarını hesaplayan Kırgız-Kaysakı, bu ürünleri aıla (köye) ürünlerin işlenmesinden sorumlu olan kadınlara götürür. Darı kadınlar tarafından [uzun süre] bir dökme demir kazanda kızartılır, bir havanla dövülür ve daha sonra bu soyulmuş ve kızartılmış tahıl saklanmak amacıyla hazırlanan özel güçlü yün torbaların içine konur.... Ekilebilir arazideki fazla miktarda ham darı stokunun geri kalanı çukurlara gömülür ve toprakla kaplanır, burada ya bütün kış ya da kışın ilk ihtiyaca kadar depolanır."

Valihanov Kırgız Kaysakları arasında bahçecilik faaliyetlerinin de geliştiğini, bahçecilikle uğraşanların Kırgız-Kaysaklarından daha çok, Çalakazaki⁷ olarak adlandırılan bazı Taşkent yerlileri olduğunu, bölgede dikilen üzüm bağları, kayısı, elma ve diğer meyve ağaçlarınının bu endüstrinin iyi geliştiği Taşkent'ten ya da Uygur Doğu Türkistan'ın kadim şehirlerinden Kulca ve Kaşgar gibi şehirlerden Kaysak'a aktarıldığını ifade ederken bahçecilikle uğraşan Kaysakların ise topraklarını bahçecilik işini öğrenmek için Taşkentlilere verdiklerini söylemektedir. Ele aldığımız eserde bahçecilik konusunda ayrıntılı bilgilere yer veren Valihanov dikimden sulamaya ve gübrelemeye, ne tür ürünlerin ekiminin yapıldığına ve bu ürünlerin türlerine yönelik bilgiler aktarmaktadır. Örneğin bu konuda şu bilgileri aktarmaktadır. "...Taşkentlilerden geçen bahçeciliğin, Kaysaklar arasında daha da geliştiği söylenebilir. Taşkentlilerin dikim için bahçelerde oluşturdukları arıkların boyutları Kazaklardakinden farklı olup uzunluğu iki arşın ve genişliği bir buçuk arşınlık küçük arıklar yaparlar. Sulama, ekilebilir arazilerde olduğu gibi, bahçenin oluklarına izin verilen ve her sırtın zikzaklarını saran arıklarla yapılır. Salatalık ve karpuzun ekildiği topraklarda gübre kullanılmaz, havuç ve fasulye gibi basit bir şekilde ekilir, ...".

⁷ Kazaklar ve Tatarların, Sartların, Uygurların ve diğer halkların evlilikleri neticesinde ortaya çıkan etnografik bir gruptur. Çala Kazaklar veya Şala kazaklar etnik adı 18.-19. yüzyıllarda kullanılmıştır.

Valihanov'un eserinde ekimi yapılan ürünlerin menşei, şekli, büyüklüğü, lezzeti konularında da ayrıntılı bilgilere ulaşılmaktadır. Örneğin tohumları Çin'den gelen salatalığın, on yedi verşok⁸ uzunluğuna ulaştığını, şeklinin düzgün olmadığını, tohumlarının nadiren olgunlaştığını ve yerli salatalık kadar lezzetli olmadığını belirtirken, Taşkent, Yarkand, Kokand'dan gelen kavunların ise lezzetli, son derece büyük ve kocaman bir balkabağı şeklinde olduğunu söylemektedir. Ayrıca Tohumları Taşkent'ten ve kısmen Çin'den ithal edilen Karpuzların lezzetli, şekerli, sarı ve 15 ila 45 funt⁹ ağırlığında olduğunu, büyük ve dış kabuğunun balkabağına benzediğini, fakat bölgede pembe karpuz görülmediğini aktarmaktadır. Yine Valihanov bölgede diğer ürünlerin yanı sıra uzun boğazlı ve Kırgız-Kaysakları tarafından su kabı olarak kullanılan büyük bir şişeye benzeyen Çin sukabağı; fasulye, pancar, sarı havuç, turp, bezelye, Çin tütününü ve diğerleri de ekildiğini belirtmektedir.[36]

Tarımda sulama konusuna da değinen Valihanov, Kazaklarda tarımın topağın parsellere ayrılması yoluyla yapıldığını, küçük sulama yapılarının olduğunu, sulu tarım yapılan yerlerde sulama amaçlı basit (tekerleksiz) değirmenler inşa edilmesi yöntemi buraya Taşkent'ten getirildiğini aktarmaktadır. Sulama teknolojisinin gelişmesiyle birlikte, su kaldırma mekanizmaları ortaya çıkmaya başladı ve su ile hareket eden "sakiye"(Bahçe ve tarlaları sulamaya mahsus su arkı, su dolabı, su kanalı) Orta Asya'da yaygınlaştı. Ayrıca doğal olarak nemlendirilmiş topraklarda (höyük ve haliç tarımı) da tarım yapılmaktadır. Kırgız-Kaysaklarında temel tarım ürünü darı ekimi olduğunu, bunun dışında başka türde mahsullerin de ekiminin yapıldığını Turgay Askeri Valisi'nin 1903 tarihli raporunda görmekteyiz. Bu raporda "En fazla verimin darı üretiminde olduğunu, ardından buğday, yulaf, çavdar, patates, keten, bezelye, arpa ve kenevir gibi ürünlerin geldiği belirtilmektedir".

Bölgede toprakların su ve rüzgâr erozyonundan korunması için de çiftçilik, bir önceki yıldan kalan anız üzerinde bir pulluk ile gerçekleştirilmektedir[37]. Kazakistan'da XIX. yüzyılda kullanılan tarım aletlerine ilişkin bazı fotoğraflar, çizimleri ve ekilen tohumlarla ilgili görseller aşağıdaki şekillerde paylaşılmıştır.

⁸ 16. yüzyılın kaynaklarında yer alan eski Rus uzunluk birimidir. Bu ölçü birimine göre 1 verşok = 4,445 cm = 44,45 mm.

⁹ D.I Mendelev tarafından geliştirilen sistem, 30 Nisan 1917 tarihli Geçici Hükümetin zorunlu bir kararı olarak tanıtıldı ve 21 Temmuz 1925 tarihli SSCB Halk Komiserleri Konseyi kararnamesiyle uygulandı. Bu sisteme göre Rus Funtu =0,40951241 Kg.

Suyun kuyulardan çıkarılmasına yarayan sakiye,
Çigir(Sakiye)- X-XII yüzyıllarında Otrar vahasında. V.A.Troşev tarafından yeniden yapılanma;
sanatçı A.E. Gorbatov

XVI-XVII yüzyıllarda Otrar’da kullanılan tarım aletleri; sırasıyla a. pulluk b. Orak c. Çapa

Güney Kazakistan’ın eski sulama türleri
(MÖ V- XVIII. yüzyıllar)

Otrar yerleşiminden darı, arpa, buğday taneleri [38]

Yukarıda aktarılan bilgilerden de anlaşıldığı gibi Kazak toplumunda tarımın az geliştiğine dair ifadeler hem tarihsel gerçekliğe uygun değil hem de doğru değildir. Kazakistan’da bazı bölgelerde tarımın Rus yerleşimciler tarafından yapıldığına dair saptamalar da yanlıştır. Buralarda Rus yerleşimciler gelmeden önce de tarım yapılmaktaydı. Örneğin, XX. yüzyılın başında, Semireçye’nin göçebe ve yarı göçebe Kazak ekonomisini inceleyen P.P. Rummyantsev’in sunduğu bilgileri dikkatlice analiz eden P.G. Galuzo, Kazaklarda tarımın yalnızca köylülerin (Rus yerleşimciler), - göçmenlerin etkisi altında gelişmeye başladığı iddialarını reddeder. Semireçye bölgesindeki Kazakların, sadece içinde Rus Kazak köylü yerleşimlerinin kurulmasından önce değil, aynı zamanda bölge Rusya’ya ilhak edilmeden çok önce de tarımla uğraşmaya başladığına dair bilgiler bulunmaktadır. Bölgede ilk Kazak köylerinde yaşayan toplulukların % 40’ı ile % 50 arasındaki bir bölümü henüz Rus köylülerine ait tarım yerleşimleri kurulmadan önce de tarımla uğraşmaktadırlar. Kuzey bölgelerde yaşayan Kazaklar Rus köylülerinden etkilenerek evler inşa ettiler, ek binalar yaptılar, hayvancılık için kapalı barakalar yaptılar. Ancak Kazakların tarımsal üretim kaynaklı yeni ekonomi biçimlerine geçişini yalnızca Rus kültürünün etkisiyle ilişkilendirmek yanlış olur. Bu geçiş, öncelikle sosyo-ekonomik nedenlerden kaynaklanmış, XIX. yüzyılın ikinci yarısında, ekonominin genel olarak yoğunlaşmasına bağlı olarak tarım, Kazak bozkırında önemli ölçüde gelişmiştir. Tarım Kazaklarda XIX. yüzyılın sonu - XX. yüzyılın başlarında, nüfusun önemli bir kısmının ana geçim kaynağı haline geldi. 1897 nüfus sayımına göre, Türkistan Bölgesi’nin toplam tarımsal nüfusunun %55,4’ünü köylüler–göçmenler ve Kazaklar oluşturmuyordu”[39].

Sonuç

Çokan Valihanov'un Sobraniye Soçineniy v Piyatı Tomah adlı külliyyatın birinci cildinde yer alan "Tarım Hakkında" adlı Rusça eserinin temel alındığı bu çalışmada Çokan Valihanov'a göre XIX. yüzyılda Orta Asya Türk Toplulukları arasında özellikle Kazaklar'da tarımın gelişimi üzerine durulmuştur. Ayrıca Kazaklarda tarımsal üretimin ve tarımsal ekonominin gelişmesi hususunda yazılmış olan Rusça kaynaklardan da yararlanılmıştır. Bu çalışma ile temel amacımız VII-XX. yüzyıllar arasında günümüz Kazakistan'ın tarımsal üretimde kat ettiği yol ve ürün çeşitliliği üzerinde durulmuştur. Görüldüğü üzere Kazaklar hem kendi ihtiyaçları hem de hayvanlarını beslemek için temel besin kaynağı olarak darı ekimi yapmıştır. Darının dışında diğer tarım ürünleri arpa, buğday, keten, kenevir bitkisi, kunak, mercimek, bezelye, fasulye, mısır (sorgum), daha sonra tohumları Çin'den getirilen musyuy¹⁰, susam, patates, pancar, sarı havuç, turp, Çin sukabağı, kavun, karpuz, salatalık, Çin tütünü ekimlerinin yansıra bağcılık ve bahçecilik alanında da üzüm, elma bu bölgede bol miktarda yetiştirilmektedir.

Kazakistan topraklarının çok önemli bir sorunu olan toprak erozyonunun önlenmesi ve bölgede modern tarımın yapılabilmesi için önemli adımlar atılması gerektiği de göz ardı edilmemelidir.

Kaynaklar

1. Erbay, R., Ekonomik Kalkınmada Tarımın Rolü: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, 2013. 2 (4):p.0-5.
2. İlgen, A., Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı. Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 2005. 0(49):p. 818-839.
3. Doğan, Z., et al., Türkiye'de Tarım Sektörünün İktisadi Gelişimi ve Sorunları: Tarihsel Bir Bakış. Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2015. 8 (1):p. 29-41.
4. Aydemir, C. and M. Pıçak, Ekonomik Gelişme Sürecinde Tarım-Sanayi İlişkilerinin Sektörler Arası Bütünleşmeye Etkileri. D. Ü. Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi, 2008. 10:p.129-147.
5. Demirbaş, N. and D. Tosun, Türkiye'de Tarımın Sanayi İle Entegrasyonu, Ortaya Çıkan Sorunlar ve Çözüm Önerileri. Adü Ziraat Fakültesi Dergisi, 2005. 2(2): p.27-34.
6. Topal, R. Ş., Tarım Sektörünün Topluma Karşı Sorumlulukları. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2010. 12(1):p.1-31.
7. Duysevayeva, K. and A. Akaşeva, Kazakistan Cumhuriyetinin Ekonomik ve Sosyal Coğrafyası. 2011, Almatı.
8. Saray, M., Kazakistan. TDV İslâm Ansiklopedisi, 2002. 25: p.121-125.
9. Timor, A.N. et al., Geçmişten Günümüze Kazakistan'da Tarım Faaliyetleri. Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2018. 15(7): p.233-255.

¹⁰ Tahıl, hububat, tarlada yetişen besleyici bir bitki.

10. Vasilchenko, N. İ. and G. A. Zvyagin, Proyavleniye agrogennoy transformatsii v počvah suhostepnoy zoni Respubliki Kazahstan. Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta Biologiya, 2015. 1(29): p.6–15.
11. Dolgih, A., et al., Analiz Deyatelnosti v Oblasti Adaptatsii k İzmeneniyu Klimata v Tsentralnoy Azii Potrebnosti. Rekomendatsii, Praktiki, 2011, Almatı.
12. Kara, A. and O. Yeşilot, Avrasya'nın Yükselen Yıldızı Kazakistan. 2011, İstanbul.
13. Anonim, Transformatsiya Ekonomiki Kazahstana. 2017, Astana.
14. Grigoruk, V.V., and E.V. Klimov, Razvitie Organiçeskogo Selskogo Hozyaystva v Mire i Kazahstane. 2016, Ankara.
15. Selskoe hozyaystvo v Kazahstane; Available from: <https://www.kazportal.kz/selskoe-hozyaystvo-v-kazahstane/> [Erişim Tarihi: 02/04/2021].
16. Groşev, V. N., İrrigatsiya Yujnogo Kazahstana V Sredniye Beka. 1985, Almatı.
17. Sotsialno-Ekonomiçeskoye İ Politıçeskoye Polojeniy V Kazahstane V XVI- XVIII Vekah; Available from: <https://stud.kz/ru/referat/show/95453> [Erişim Tarihi: 03/04/2021].
18. Groşev, V. N., İrrigatsiya Yujnogo Kazahstana V Sredniye Beka. 1985, Almatı.
19. Muhatova, O., Bitıriye Nravı Jiteley Kazahskogo Hanstva. Balcanica Posnaniensia Acta et studia, 2013. 20:p. 85-89.
20. Hizmetli, S., Kazak Ulusu ve Kazak Tarihi Üzerine: Dünü ve Bugünü, İstem, 2019. pp.23-43.
21. Çağlar, A., Kazakistan'ın Ulus İnşa Süreci ve Ekonomi Politigi. Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2018. 8 (1): p.60-84.
22. Hitchins, K., Kazaklar. TDV İslâm Ansiklopedisi, 2002. 25: p.131-132.
23. Frizen, D. YA., Traditsionnaya Struktura Agrarnıh Otnoşeniy V Zapadnom Kazahstane İ Eyo Vliyaniye Na Sotsialno-Politıçeskoe Razvitie Obşçestva: XIX - Naçalo XX Veka. İstoriçeskiye Nauki i Arheologiya Gramota, 2012. 8 (22): p.191-195.
24. Masanov, N. E., et al., İstoriya Kazahstana Narodı i Kulturi. 2000, Almatı.
25. Groşev, V. N., İrrigatsiya Yujnogo Kazahstana v Sredniye Beka. 1985, Almatı.
26. Mukataeva L. K. and G. J. Sultangazı, Rol hana Abılaya v sohranenii i razvitii mejdunarodnih svyazey Kazahskogo hanstv. Pravo i gosudarstvo, 2015. 2 (67), p.19-23.
27. Derviş, L. and K. Devrisheva, 19.yy. Kazak Türklerinin Aydını Çokan Velihanov Hayatı ve Eserleri. SUTAD, 2016. 40:p.128-129.
28. Valihanov, Ç. Ç., Sobraniye Soçineniy v Piyatı Tomah. 1984, Almatı.
29. Masanov, E. A., Nekotoriye Novye Materialy o Ç.Velihanove. 1964, Almatı.
30. Beysenbayuli, C., Şokan Velihanovtın Gılımı- Kırkemdik Dunietanımlı cane Ruhani Kundılıkta. Gılım cane Bilim Gasırı Dergisi, 2010. 7-9:p.87-99.
31. Velihanov, Ç. Ç., Köp Tomdık Şığarmalar Cınağı. 2010, Almatı.
32. Margulan, A., Şokan cane Manas(Çokan ve Manas). Cazuşı, 1971, Almatı.
33. Mantayev, T., Bir Tarih Kaynağı Olarak Muravyev ve Velihanov'un Eserleri, 2010. Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ege Üniversitesi, İzmir, Türkiye.
34. Bazarbayeva, L., Çokan Velihanov(Eserleri), 2017. Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ömer Halisdemir Üniversitesi, Niğde, Türkiye.
35. Margulan, A. H., Oçerk jizni i deyatelnosti Ç. Ç. Valihanova, Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, 1984, Alma-Ata.
36. Valihanov, Ç. Ç., Sobraniye Soçineniy v Piyatı Tomah. 1984, Almatı.
37. Masanov, N. E., et al., İstoriya Kazahstana Narodı i Kulturi. 2000, Almatı.
38. Groşev, V. N., İrrigatsiya Yujnogo Kazahstana V Sredniye Beka. 1985, Almatı.
39. Begalieva, A. K. and K. Kosanbaev, İstoriya İzuçeniya Etnografii Naroda Turkestana V Trudah Dorevolütsionnih Rossiyskih İssledovateley (V XVIII - Naçale XX VV). 2019, Almatı.